

УДК 27-875.26-284-9

О. Я. Кацук,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка*

ВТРУЧАННЯ ІМПЕРАТОРІВ У ДОКТРИНАЛЬНІ СПРАВИ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ АРІАНСЬКОЇ ПОЛЕМІКИ IV СТОЛІТТЯ

У статті аналізується спосіб втручання перших християнських імператорів у доктринальну сферу Церкви. Причиною імператорського втручання було намагання залагодити релігійний конфлікт, що виник на основі аріанської дискусії. Імператор Костянтин Великий симпатизував проаріанським єпископам і підтверджував рішення проаріанських синодів, які мали би покласти край богословському непорозумінню. Син Костянтина Констанцій також симпатизував проаріанському сповіданню. Він не тільки скликав синоди, а й сам брав у них участь. Синоди компоували нові символи віри. Констанцій практикував переслідування з метою утвердження проаріанського сповідання. Імператор Валент рішуче сприяв поширенню вже існуючих проаріанських символів віри. Він жорстоко переслідував тих, хто їх не приймав. Імператор Теодозій авторитетом своєї влади наказав дотримуватися Нікейського символу віри. Таким чином перші християнські імператори принаймні опосередковано втручалися у доктринальну сферу церкви в контексті аріанської полеміки.

Ключові слова: імператор, Церква, аріанство, доктрина, синод.

ВМЕШАТЕЛЬСТВО ИМПЕРАТОРОВ В ДОКТРИНАЛЬНУЮ СФЕРУ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТЕ АРИАНСКОЙ ПОЛЕМИКИ IV ВЕКА

В статье анализируется способ вмешательства первых христианских императоров в доктринальную сферу церкви. Причиной императорского вмешательства была попытка уладить религиозный конфликт, возникший на основе арианской дискуссии. Император Константин Великий симпатизировал проарианским епископам и подтверждал решение проарианских синодов, которые должны были положить конец богословскому недоразумению. Сын Константина Констанций также симпатизировал проарианскому исповеданию. Он не только созывал синоды, но и сам принимал в них участие. Синоды компоували новые символы веры. Констанций практиковал преследования с целью утверждения проарианского исповедания. Император Валент реши-

тельно способствовал распространению уже существующих проарианских символов веры. Он жестоко преследовал тех, кто их не принимал. Император Феодосий авторитетом своей власти приказал придерживаться Никейского символа веры. Таким образом первые христианские императоры по крайней мере косвенно вмешивались в доктринальную сферу церкви в контексте арианской полемики.

Ключевые слова: император, Церковь, арианство, доктрина, синод.

THE INTERVENTION OF THE EMPERORS IN CHURCH DOCTRINAL AFFAIRS IN THE CONTEXT OF THE ARIAN CONTROVERSY OF THE IV TH CENTURY

The article analyzes the method of interference of the first Christian emperors in the doctrinal sphere of Church. The cause of the imperial intervention was an attempt to resolve the religious conflict that had arisen from the Arian debate. Emperor Constantine the Great sympathized with the pro-Arian bishops and confirmed the decisions of the pro-Arian synods, which would have put an end to the theological misunderstanding. Constantius, son of Constantine, also sympathized with the pro-Arian confession. He didn't not only convene synods, but also took part in them. Synods composed new creeds. Constantius persecuted anti-Arian Christians to strengthen the pro-Arian confession. Emperor Valens strongly promoted the spread of the existing pro-Arian creeds. He persecuted those who did not accept them. Emperor Theodosius by the authority of his government ordered to adhere to the Nicene Creed. So at least the first Christian emperors were interfering indirectly with the Church doctrinal sphere in the context of the Arian controversy.

Keywords: emperor, Church, Arianism, doctrine, synod.

Протягом майже трьохсотлітнього періоду мучеників рання церква лояльно ставилася до Римської імперії, незважаючи на те, що імперія переслідувала християн. Церква була вірною словам Писання, що земна влада походить від Бога (Йо. 19,11; Рим. 13,1-2; Дан. 2,37), але також пам'ятала, що слід віддати Богові Боже, а кесареві кесарево (Мт. 22,21; 10,18). Тому християни, хоча лояльно ставилися до імператора, однак віддавали йому шану не більшу ніж належить людині [6, LXI; 11, XVII; 17, XXVIII,3-XXXIII,4; 10, IV,26,5-11; 19,I,11; 33, с. 3-9.13; 35, с. 6-8; 30, с. 34-44]. З іншого боку, церква очікувала захисту від імператорів [10, VII,30,19]. Коли ж у ранньому IV ст. імператор Костянтин (306-337) став християнським носієм верховної влади, християни дещо розгубилися через те, що мали сумніви щодо позиції і уповноважень імператора в церкві. Багато християн беззастережно сприйняли покровительство Костянтина Великого. Вони навіть вважали його посланим від Бога вісником Промислу [27, с. 41-42; 33, с.

42; 35, с. 4-6.14; 23, с. 56] і віддзеркаленням Божественної монархії [26, с. 614. З цього часу церква та імперія почали вибудовувати спосіб взаємоіснування [26, с. 614]. Імператор не лише без церковного спротиву, а й навіть за бажанням окремих єпископів почав брати у свої руки ініціативу у вирішенні церковних справ. На ранньому етапі відносин важливою ініціативою імператора було скликання великого синоду до Арль в 314 р. для вирішення африканської полеміки з донатистами [28, с.490-491], котрі становили небезпеку для релігійної єдності імперії. Згодом більшим викликом для імператора стало виникнення аріанської суперечки, яка розділила східну церкву на протиборчі табори і становила велику небезпеку для єдності імперії. Інтенсивність втручання імператора у церковні справи почала зростати і опосередковано вона охоплювала навіть сферу церковної науки. Історична література мало звертає увагу на цей аспект імператорського втручання. Це спонукає до постановки питання про те, якою в дійсності була церковна політика імператора в доктринальному аспекті в контексті аріанської полеміки. Це питання становить проблему даної статті, для вирішення якої звертаємося до історичних першоджерел.

Тема втручання імператора в доктринальну сферу церкви в контексті аріанської полеміки IV ст. не стала предметом окремого дослідження у вигляді монографії чи наукової статті до сьогоднішнього дня. Однак існують публікації, які опосередковано торкаються цієї проблеми. Загалом огляд відносин між церквою і Римською імперією в IV-VII ст. в історико-богословській площині представили Н. Rahner [34], R.M. Novak [33], а в площині політичної філософії ці відносини проаналізував F. Dvornik [26]. Th. Barnes у двох монографіях детально представив взаємини між імператором Костянтином Великим і єпископом Євсевієм Кесарійським [22] та між єпископом Атаназієм Олександрійським і імператором Констанцієм [20]. Теологічні впливи на формування церковної політичної теорії в IV ст. у двох статтях проаналізував G.H. Williams [36; 37].

Мета даної статті полягає у дослідженні способу втручання перших християнських імператорів у доктринальні справи Церкви в контексті аріанської полеміки IV ст. Мета дослідження передбачає розв'язання таких головних завдань: показати історико-богословський контекст проблеми; довести факт втручання імператора у доктринальні справи церкви; висвітлити ідеологічне тло імператорського втручання; з'ясувати спосіб втручання імператора в доктринальні справи церкви.

Приблизно в 318 р. в околицях Олександрії виступив пресвітер Арій і почав проповідувати, що Ісус Христос – це Боже творіння і що

був час, коли Христа не було. Внаслідок несприйняття таких поглядів багатьма християнами, котрі глибоко вірили в Божество Ісуса Христа, вибухає гостра дискусія між прихильниками і противниками Арія, що призводить до розколу у східній церкві [8, II,61-62; 14, I,5-6; 15, I,15; 32, с.416-422; 25, с.129].

У даній статті для позначення прихильників та противників Нікеї прийнято вживати окреслення *пронікейці* і *проаріани*, щоб не застосувати слів *аріани* і *православні*. В IV ст. на християнському Сході вирішальний поділ проходив між тими, хто вважав Арія запеклим еретиком і тими, хто був переконаний, що його погляди не виходять поза межі дозволені традиційним вченням церкви, хоча він був автором деяких крайніх формулювань [20, с. 15]. Проаріанська група включала в себе значну більшість східних єпископів, які були надто глибоко закорінені в богословську систему делікатного підпорядкування Ісуса Христа Богові Отцеві. Їм важко було сприйняти небіблійний термін *homoousios*. Ці єпископи брали участь у чисельних синодах після собору в Нікеї і формулювали нові символи віри, але здебільшого вони не палали ненавистю до Нікеї. За винятком деяких радикальних богословів, вони не були аріанами, як їх часто клеймують історичні джерела [31, с. 257.261]. Здебільшого вони зрікалися імені Арія [3, 21-35; 28, с. 524; 29, с. 688; 38, с. 89]. Тому *проаріанин* не завжди означає еретичний [20, с. 122-123;134-135;152].

Хоча імператор Костянтин Великий рішуче признав свободу церкви, однак він не міг уникнути подальшого втручання у церковні справи [34, с. 40]. В його очах церква представляла духовний аспект імперії [31, с. 211]. Його позиція базувалася на переконанні, що єдність імперії можна вберегти лише за допомогою церкви. Це спонукало його впливати на життя церкви і у цьому він вбачав свою місію, яку, на його думку, визначив йому Бог [15, I,16; 8, II,28.55; 34, с. 40-42; 33, с. 171; 23, с. 56-57; 36, с. 5]. Костянтин вважав себе єпископом до зовнішніх справ церкви, що, на його думку, дозволяло йому втручатися і у внутрішні справи церкви [8, IV,24; 8, I,44; 26, с. 753-754].

Оскільки духовенство не могло покласти край релігійним чварам на християнському Сході, у протиріччя між християнами втрутився імператор Костянтин [8, II,63-73; 14, I,7; 15, I,16] і, усвідомлюючи масштаб кризи, вирішив скликати Собор єпископів, який відбувся в Нікеї в 325 р. [8, III,6; 8, II,17; 15, I,17; 25, с. 129-130; 34, с. 44-45]. Собор уклав символ віри, якого мала би дотримуватися уся церква. Євсевій Кесарійський вважає, що сам імператор був ініціатором впровадження до Нікейського символу терміну *homoousios* [9, VII-

VIII; 7, с. 56-57; 18, I,11]. Такої ж думки дотримується Сократ [14, I,8; 38, с. 97-98]. Отже, якщо впровадження *homoousios* справді було ініціативою імператора, це може свідчити про його пряме втручання в доктринальні питання церкви [38, с. 97-98]. Однак навіть скликаний і затверджений імператором Собор не поклав краю богословській дискусії. Після Собору настав довгий період протистояння між прихильниками і противниками нікейської христології.

Для імператора Костянтина збереження церковної єдності було набагато важливішим завданням ніж визначення правдивої доктрини. Його обізнаність із християнством була обмеженою [36, с. 4]. Він не розумів усіх деталей аріанської полеміки і не усвідомлював богословської небезпеки аріанського вчення [23, с. 56-57; 33, с. 171-172]: богословські різниці у поглядах прихильників і противників Арія імператор вважав незначними [8, II,68; 34, с. 44-45]. Таким чином Костянтин проявив необізнаність із найвищими цінностями християнської віри. Через декілька років після Нікейського Собору він став прихильником проаріанських єпископів через те, що на чолі з єпископом Євсевієм вони зуміли повести за собою більшість східного єпископату [14, I,23; 3, 59-60]. Імператор сподівався, що ця більшість здатна утихомирити релігійну кризу [31, с. 257.261; 34, с. 48.51; 33, с. 180; 25, с. 132].

Теоретично Костянтин був переконаний, що церква повинна бути цілковито вільною від державного втручання в її власну сферу компетенції. Імператор навіть ствердив, що втручатися у конфлікт між єпископами є образою Бога [15, I,17; 34, с. 41-42]. В окружному посланні до всіх церков у зв'язку з завершенням Собору в Нікеї він заявив, що все, що вирішено на святому зібранні єпископів, відображає волю Бога [8, III,20; 26, с. 642]. Тому імператор надав синодам авторитет своєї влади, а губернаторам заборонив анулювати їхні рішення [8, IV,27; 22, с. 244].

Костянтин претендував на право скликати синоди єпископів і застеріг для себе право вирішувати про канонічність зібрання єпископів. Він також визначав справи, якими синод мав займатися [20, с. 24]. Оскільки імператор більше зважав на думки проаріанських єпископів, то, відповідно, канонічність надавав їхнім синодам.

Приховані претензії імператора на владу над церквою стали очевидними на синоді в Антіохії між 326 і 329 рр. За рішенням синоду імператор вигнав антіохійського єпископа Євстатія і його товаришів, які залишилися вірними Нікейському символі віри [5, 4; 14, I,24; 15, II,19; 18, I,20; 13, II,7; 24, с. 151-153]. Також імператор пригрозив вигнанням Атаназію Олександрійському, якщо той заборонить

увійти до церкви Арію і його союзникам [3, 59; 14, I,27]. Адже Арій підкорився імператорові, вдаючи, що він нібито приймає Нікейський символ [14, I,26; 15, II,27; 31, с. 189-190; 20, с. 14; 21, с. 109-129]. В дійсності Арій і його союзники залишилися невдоволені Нікейським символом, особливо терміном *homoousios*. Вони спрямували усі зусилля на ліквідацію символу. При допомозі імператора вони активно почали проводити синоди, позбавляли послуги невігідних єпископів і назначали прихильних єпископів, аби в майбутньому укласти нові символи [4, 21-22; 5, 4; 14, I,23-24; 14, II,2; 18, I,20]. Імператор виганяв відставлених єпископів на заслання, оскільки вважав, що саме вони провокують конфлікт [14, I,23-24; 5, 4; 3, 59-60]. Обвинувачення і позбавлення послуги окремих єпископів були виключним правом синоду єпископів. Особисто імператор своєю владою не бажав відставляти єпископів [20, с. 24]. Імператор нібито тільки підтверджував прийняті рішення, а в дійсності опосередковано втручався і в доктринальні справи церкви, оскільки метою організаційно-дисциплінарних рішень синодів проаріанських єпископів було пропагування проаріанських богословських поглядів. Однак Нікейський символ віри ніхто не наважувався тоді анулювати, адже він був прийнятий під особистим впливом імператора Костянтина в 325 р.

Атаназій Олександрійський стверджує, що початком проаріанських синодів був синод в Єрусалимі в 335 р. На ньому повернуто Арія до церковного сопричастя [4, 21-22; 14, I,33; 15, II,27; 18, I,29; 22, с. 233.238-239]. В цьому ж році на синоді в Тирі Атаназія було вигнано на заслання [14, I,35; 18, I,29; 22, с. 239-240; 20, с. 13-14]. Імператор Костянтин написав до синоду в Тирі, що якщо хтось опиратиметься його розпорядженням, він навчить ту особу, що не личить опиратися розпорядженням суверена, який захищає правду [8, IV,42]. Таким чином, було оголошено обмеження церковної незалежності. Це логічний наслідок переконання імператора, що він повинен займатися зовнішніми справами церкви, особливо тоді, коли непорозуміння щодо найглибших питань богослов'я становило загрозу для єдності імперії [34, с. 48].

Синод в Тирі під головуванням імператора за посередництвом службовця став моделлю для всіх майбутніх синодів східної церкви [28, с. 527]. Він був скликаний імператором і організований як суд справедливості. Його очолював імперський службовець [8, IV,41-42; 14, I,28; 18, I,26-28; 20, с. 22]. Імператор прямо втручався у справу церковної дисципліни і хоча рішення було прийняте єпископами, за процесом прийняття рішення спостерігав мирянин [14, I,28; 15, II,25;

20, с. 170; 28, с. 527]. Перебіг синоду і його справи були в руках єпископів, але остаточна ухвала підтверджена імператором [36, с. 24]. Таким чином імператор Костянтин започаткував звичай просування релігійної політики імперії на синодах проведених під наглядом імператора або його представників.

В 337 р. Костянтин помер. Йому не вдалося об'єднати церкву [22, с. 244]. Після його смерті у східній церкві проаріани здобули остаточну перевагу. Їхнім провідником був єпископ Євсевій Нікомідійський, який вважався придворним радником імператора [22, с.225-226]. Політику Костянтина щодо обмеження церковної незалежності продовжували його сини. Костянтин Молодший в 337 р. дозволив єпископу Атаназію повернутися з вигнання в Олександрію без рішення синоду [14, II,3; 15, III,2; 18, II,1; 20, с. 36.173; 22, с. 263-264]. Цим імператор показав, що він має владу повернути єпископа на його церковну кафедру без синоду.

Однак найбільше свободу церкви обмежував імператор східних провінцій Констанцій (337-361). Він хотів вибудувати релігійну єдність на основі єдиного символу віри, прийняттого для якомога більше єпископів. Констанцій був залежний від проаріанського придворного духовенства, що було зумовлено хитрістю їхніх лідерів [16, II,37-42; 2, 19; 34, с. 49; 28, с. 536; 26, с. 728]. Молодий імператор, як і його батько, наважувався висловлювати свої погляди на богословські теми, якими не володів глибоко [29, с. 694]. Безсумнівно, найвищим Богом Констанцій визнавав християнського Бога [1, XXI,13,14]. Щодо Ісуса Христа, то імператор міг прийняти лише віру в те, що Христос був подібний (*homoios*) до Бога Отця, а не єдиносущний Богові Отцеві (*homoousios*) [36, с. 23]. Таким чином, його особисті христологічні вірування були подиктовані проаріанськими симпатіями [36, с. 24]. До того ж його богословські погляди були перемішані з вигадками стареньких бабусь. Цим він ще більше поглиблював непорозуміння і протистояння у церкві [1, XXI,16,18; 33, с.181; 29, с. 696].

Джерела засвідчують, що Констанцій був моральним, дисциплінованим, стриманим і обережним [1, XXI,16,1-7], але також жорстоким [1, XXI,16,8-11; 5, 68-69], непослідовним [5, 70] і хворів на манію величчя, оскільки вважав, що має надлюдські властивості і є володарем усього світу [1, XV,1,3; 36, с. 22-24]. Констанцій навіть вважав своїм обов'язком поширювати християнську віру не тільки в межах Римської імперії, але і поза імперією, оскільки вважав себе сувереном над всіма християнами [20, с. 120; 28, с. 538; 26, с. 643]. Якщо вірити свідченням Атаназія Олександрійського, то в 355 р. в Мілані Констанцій

навіть заявив, що його рішення є законами також в церковній сфері [5, 33; 36, с. 3]. Така політична філософія Констанція могла появитися внаслідок захоплення творами поганського монотеїста Темістія (317-388), який представляв античні елліністичні концепції спорідненості імператора з Божеством [35, с. 350-351]. Здається, що його прихильники підігравали йому у манії величі. Товариші переконували його, що прийняті ним рішення є рішеннями найвищого Бога, а не людського розуму [1, XV,8,9]. Люцифер Каралитанський стверджує, що проаріанські єпископи вважали Констанція єпископом єпископів [12, 1032С; 37,с.8].

Релігійну політику підтримки проаріанського сповідування Констанцій втілював дуже ревно, застосовуючи жорстокі переслідування [14, II,26-28]. Про це свідчить хоч би «Історія аріан» Атаназія Олександрійського [20, с. 126-130]. Окрім того, імператор був дуже активним у скликанні синодів, метою яких було укладення єдиного символу віри [1, XXI,16,18; 33, с. 181; 29, с. 696]. Він наказував підписувати прийняті синодами символи, які мали зобов'язувати по цілій імперії [34, с. 58-59; 20, с. 169]. Щодо суто богословських рішень проаріанських синодів, то слід підкреслити, що проаріани мали свій власний критерій прийняття рішень у сфері церковної доктрини: віру можна заново визначити будь-коли більшістю голосів єпископів, а не рішенням делегатів вселенської церкви [36, с. 13]. Остаточне підтвердження імператором надавало рішення чинності. Таким чином було впроваджено звичай імперіальних синодальних символів, започаткований ще в Антіохії в ранньому 325 р., а потім продовжений на Соборі в Нікеї і на чисельних синодах після Нікеї [4, 14-21.32; 31, с. 205-211]. Чим більше символів віри проаріани приймали, а імператор їх підтверджував, тим більше утверджувався звичай втручання імператора в доктринальні справи церкви [26, с. 745]. Таким чином імператор Констанцій продовжив тенденцію Костянтина Великого втручатися в доктринальну сферу церкви і надав їй характер прямого втручання, а не лише опосередкованого.

Смерть Констанція в 361 р. закінчила невдалу релігійну політику імператора. Надмірне втручання імператора у церковні справи залишило про нього погану посмертну репутацію. Її сформували переважно Атаназій Олександрійський, Іларій Піктавійський і Люцифер Каралитанський. Всі три осуджували його як аріанина, переслідувача і навіть антихриста [20, с. 106]. Однак така картина не є цілком автентична, оскільки не відповідає всій складності політико-церковної ситуації, ані переконанням усіх східних єпископів, що жили за Кон-

станція. Про це свідчить хоч би лист Кирила Єрусалимського з 351 р., в якому він вихваляє Констанція [20, с. 106-108].

Наступником Констанція був Юліан (361-363). Він майже не втручався у доктринальні питання церкви, оскільки взявся за відродження язичницької релігії і переслідування християн, особливо проаріанських, але невдовзі помер [14, III,1-21; 15, V,1-22; 18, III,1-20]. Юліан надто пізно зрозумів що повалення проаріанської домінації на Сході не послаблювало церкви, а, навпаки, посилювало її пронікейське крило, яке показало себе здатним опиратися ворожій імперській політиці [20, с. 158-159].

Після смерті Юліана в 363 р. імператором став Йовіан (363-364), що був прихильний до пронікейських християн [14, III,22-24; 15, VI,3-6; 18, IV,1-4], однак в 364 р. помер [14, III,26; 18, IV,4]. Його наступником став Валентиніан (364-375) [1, XXVI,1,5-7]. Він призначив свого молодшого брата Валента (364-378) імператором Сходу. Валентиніан залишився нейтральним у релігійних суперечках [1, XXX,9,5]. За свідченням Созомена, Валентиніан вважав, що оскільки він є лише мирянином, то не може вникати у доктринальні питання церкви, адже вони виходять поза межі його юрисдикції [15, VI,7; 15, VI,21]. Теодорет однак засвідчує, що Валентиніан не відмовився від права скликати синод до Лампсаку в 364 р. [18, IV,7; 26, с. 789].

Імператор Валент натомість підтримував проаріанське сповідання [14, IV,6; 18, IV,11; 20, с. 161; 28, с. 629], але він не проявляв великої активності у скликанні синодів, за винятком нечисельних [14, IV,2]. Валент жорстоко переслідував пронікейських християн. Тому він став персоніфікацією релігійної нетерпимості, реалізованої в брутальний спосіб [14, IV,9.12.15-22; 15, VI,7.18-19; 18, IV,12.18-22; 34, с. 62]. Валент, як Констанцій, був натхнений політичною філософією Темістія [14, IV,32; 15, VI,36; 35, с. 353; 36, с. 25]. В 378 р. Валент загинув. Церква залишилася поділеною. Його втручання в справи церковної доктрини мало здебільшого опосередкований характер, оскільки він не впливав на komponування нових символів віри, а активно поширював вже прийняті проаріанські символи.

Син Валентиніана, імператор Граціян (375-383), був толерантний до всіх християнських сповідань, за винятком Євноміан, Фотініан і Маніхейців [14, V,2], тому не проявляв активного втручання в доктринальні справи церкви. Натомість імператор Теодозій (379-395) активно взявся за утвердження пронікейської доктрини [28, с. 616]. Своім едиктом він розпорядився, щоб усі трималися віри, яку сповідують єпископи Дамазій Римський і Петро Олександрійський, тобто

віри пронікейської [15, VII,4; 26, с. 768-769]. Єпископові Демофілові Константинопольському Теодозій наказав прийняти пронікейське сповідання або звільнити храми міста [15, VII,5]. В 381 р. імператор скликав вселенський Собор до Константинополя, щоб офіційно покласти край аріанству [14, V,8; 15, VII,7; 28, с. 637]. Імператор затвердив рішення Собору, за яким Нікейське сповідання повинне домінувати по всій імперії [15, VII,9.12] Аріанство згасало і деградувало до рівня секти, хоча все ще мало активних прихильників у столиці [15, VII,6; 28, с. 640]. Втручання імператора Теодозія в доктринальну сферу церкви мало опосередкований характер, оскільки він не заставляв komponувати новий символ віри. Однак це втручання було вирішальним і остаточним в контексті аріанської полеміки, оскільки завдало майже нищівної шкоди проаріанським течіям в межах імперії. Його воля визначила напрямок церковної доктрини. Своє рішення запечатав ухвалою вселенського Собору.

Втручання перших християнських імператорів у доктринальні питання церкви було фактом незаперечним. За Костянтина Великого втручання мало переважно опосередкований характер. Імператор скликав Нікейський Собор і, правдоподібно, запропонував впровадити до символу віри термін *homoousios*, який згодом став каменем спотикання у церкві. Потім імператор скликав проаріанські синоди і підтверджував їхні рішення. Ці рішення не мали богословського характеру, а організаційно-дисциплінарний, метою яких було утвердження проаріанського сповідання. Імператор Констанцій втручався в доктринальну сферу церкви не тільки опосередковано, а й прямо. Він не тільки скликав синоди, а й сам брав у них участь. Підтвержене ним сповідання наказував прийняти усім єпископам. Імператор Валент рішуче сприяв поширенню проаріанських символів віри, але участі у їх формуванні не брав ані прямо, ані опосередковано. Він застосовував жорстокі переслідування проти тих, хто не приймав проаріанського сповідання. Втручання імператора Теодозія мало опосередкований характер, але воно було вирішальним і остаточним на користь пронікейської доктрини. Таким чином, аріанська полеміка з чисто богословської дискусії переросла в політико-богословську контроверсію [23, с. 55-56.64].

Завершення аріанської полеміки не позбавило церкви імператорського втручання, а, навпаки, ще більше посилило роль імператора у визначенні напрямку християнської доктрини. Константинопольський Собор в 381 р. був скликаний імператором, а його рішення були ним підтвержені. В бурхливий період аріанської полеміки не було

іншої можливості. Східна церква була привчена до такої практики, яка згодом стала необхідністю. Імператори здебільшого не визначали найглибших деталей церковної доктрини, але напрямок її розвитку прямо залежав від волі імператора. Таким чином, допущення імператора впливати на вирішення церковних справ стало засівом майбутнього візантійського цезаропапізму, який яскраво проявить свій характер в наступних століттях.

Список використаних джерел:

1. Ammianus Marcellinus. *Res gestae* // Vol. 1: Libri 14-19 / ed. T.E. Page. – London, 1935; Vol. 2: Libri 20-26 /ed. J. Henderson. – London, 1986; Vol. 3: Libri 27-31 /ed. G.P. Goold. – London, 1986.
2. Athanasius, *Apologia ad Constantium* // Sch 56 bis. – Paris 1987. – P. 86-175.
3. Athanasius. *Apologia contra arianos* // PG 25. – Kol. 239-410.
4. Athanasius. *De synodis* // PG 26. – Kol. 681-794.
5. Athanasius. *Historia Arianorum* // PG 25. – Kol. 695-796.
6. Clemens Romanus. *Epistola ad Cirinthios* // Sch 167. – Paris 1971.
7. *Dokumenty Soborów Powszechnych: Tekst grecki, łaciński, polski / układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras. – Kraków 2005.*
8. Eusebius Caesarensis. *De Vita Constantini* // PG 20. – Kol. 977-1230.
9. Eusebius Caesariensis. *Epistula ad Caesarienses* // PG 20. – Kol. 1535-1544.
10. Eusebius Caesarensis. *Historia ecclesiastica* // PG 20. – Kol. 45-904.
11. Iustinus, *Apologia Prima* // PG 6. – Kol. 327-440.
12. Lucifer Episcopus, *Moriendum esse pro Deo filio* // PL 13. – Kol. 1007-1038B.
13. Philostorgius. *Historia ecclesiastica* // PG 65. – Kol. 459-638.
14. Socrates Scholasticus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 29-842.
15. Sozomenus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 843-1630.
16. Sulpicius Severus, *Chronicorum Libri* // PL 20. – Kol. 0095A-0160A.
17. Tertullianus, *Apologeticus adversus gentes pro Christianis* // PL 1. – Kol. 0257-0536A.
18. Theodoretus. *Historia ecclesiastica* // PG 82. – Kol. 881-1280.
19. Theophilus, *Apologia ad Autolyicum* // Sch 20. – Paris 1948.
20. Barnes, Th.D. *Athanasius and Constantius: Theology and politics in the Constantinian Empire. – Cambridge-London, 1993.*
21. Barnes, Th.D. *The Exile and Recalls of Arius* // *Journal of Theological Studies.* – Vol. 60. – № 1. – 2009. – P. 109-129.
22. Barnes, Th.D. *Constantine and Eusebius. – Cambridge-Massachusetts-London, 1981.*
23. Brendan, J. *The Arian Controversy: A Purely Theological Dispute or a Political Controversy* // *Phronema.* – Vol. 12. – 1997. – P. 55-68.

24. Burgess, R.W. The Date of the Deposition of Eustathius of Antioch. // *Journal of Theological Studies*. – Vol. 51. – № 1. – 2000. – P. 150-160.
25. Chadwick, H. *The Early Church*. – London, 1990.
26. Dvornik, F. *Early Christian and Byzantine Political Philosophy: Origins and background*. – Vol. 2. – Washington, 1966.
27. Frend, W.H.C. Constantine's Settlement with the Church and its Legacy // *Modern Churchman*. – Vol. 6. – № 1. – 1962. – P. 32-46.
28. Frend, W.H.C. *The Rise of Christianity*. – Philadelphia 1984.
29. Gibbon, E. *The Decline and Fall of the Roman Empire*. – Vol. 1: 180A.D.-395A.D. – New York, 1960.
30. Jones, D.L. Christianity and Emperor Worship from Hadrian to Constantine // *Perspectives in Religious Studies*. – Vol. 6. – № 1. – 1979. – P. 34-44.
31. Kelly, J.N.D. *Early Christian Creeds*. – London, 1972.
32. Lienhard, J.T. The «Arian» Controversy: Some Categories Reconsidered // *Theological Studies*. – Vol. 48. – 1987. – P. 415-437.
33. Novak, R.M. *Christianity and the Roman Empire: Background texts*. – Harrisburg, 2001.
34. Rahner, H. *Church and State in Early Christianity* / Trans. L.D. Davis. – San Francisco, 1992.
35. Stertz, S.A. Themistius: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Roman Empire // *Classical Journal*. – 1976. – P. 349-358.
36. Williams, G.H. Christology and Church-State Relations in the Fourth Century (I) // *Church History*. – Vol. 20. – № 3. – 1951. – P. 3-33.
37. Williams, G.H. Christology and Church-Satte Relations in the Fourth Century (concluded) // *Church History*. – Vol. 20. – № 4. – 1951. – P. 3-26.
38. Кащук, О.Я. Роль Римського єпископа у засудженні аріанського вчення на I Вселенському Соборі в Нікеї // *Видавництво Національного університету «Острозька академія»*. – Наукові записки: серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 7. – Острог, 2012. – С. 88-101.
39. Умовні скорочення:
40. PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* 1-161 / ed. J.P. Migne. – Paris 1857-1866.
41. PL – *Patrologiae cursus completus. Series Latina* 1-217 / ed. J.P. Migne. – Paris 1841-1855.
42. Sch – *Sources Chrétiennes* / ed. H. De Lubac, J. Daniélou. – Paris 1941-